

Ud af huset og ind på markedet – Politik, stat og marked

Ove K. Pedersen

Der er intet forhold, der er mere diskuteret, mere teoretiseret og mere omfavnet af ideologiske holdninger end forholdet mellem stat og marked. Nogle vil mene, at forholdet er uden historie, andre at det er resultat af en længere historie med konsekvenser for nutidens måde at definere marked og stat.

Her beskrives, hvordan gensidigheden mellem de to opstod ved frigørelsen fra huset. Frigørelsen er en af de vigtigste, men også mest upåagtede aspekter, ved den moderne historie. Frigørelsen fører til dannelse af markeder, især arbejds- og kapitalmarkederne, og igangsætter en lang historie, der med bump og forhindringer fører til en sammenhæng mellem marked og stat, senere kapitalisme og demokrati.

Set med nutidens øjne var "huset" et fængsel. Den ægteviiede kvinde, ligesom svend og bonde, var underlagt husfaderen og ude af stand til at søge arbejde efter egen interesse, bevæge sig ud af huset efter egen tilskyndelse, indgå eller undgå ægteskab efter egen lyst. At holde hus, dvs. at være husholderske, eller at være del af et hus, dvs. underlagt en husfader, var ikke et arbejde i nutidens forstand, men et kald forbundet med lydighed og ærbødighed.

Set med datidens øjne – i tiden fra 1500- til 1900-tallet – var huset indbegrebet af hårdt arbejde, men også tryghed. At være uden for hus betød at være besiddelsesløs eller tigger og overladt til sult og for-

følgelse. Huset bandt den enkelte til lydighed, men sikrede også tag over hovedet, beskyttelse ved porten og brød på bordet.

Frigørelsen fra huset sker over mere end 350 år og førte i retning af ligeværdighed mellem mand og kvinde, og lige rettigheder uanset stand og rang og bosted. Med frigørelsen forsvinder stands- og rangpersoners privilegier, ligesom byborgeres monopoler og selv den besiddelsesløse og den ægteviiede kvinde frigøres fra pligten til at underordne sig kald.

Opriidelig var hus og økonomi det samme. På landet var huset et gods, en herregård, en bondegård, et husmandssted, et fattighus. I byen var huset et håndværkerhus, et købmandshus, generelt kaldt et borgerhus, men også et børnehus eller fabrikshus, hvor børn og fattige var underlagt en husmester. At drive hus var det samme som at drive en økonomi, at være i hus var det samme som at indgå i en økonomi. Økonomien havde til formål at skaffe føde til husets beboere, svare tiende og afgift til kirke eller konge, levere arbejde til gods eller herremand, producere varer og goder efter bestilling.

På den måde var huset den politiske enhed i et regime opdelt efter stand og rang, by og land, mand og kvinde. Det var også den økonomiske enhed i en produktion, der havde til formål at "skaffe til huse".

Frigørelsen fra huset

Selvfølgelig var der stat og markeder før frigørelsen. Men slet ikke med de definitioner vi i dag tildeler begge. I købstæderne (bemærk navnet) blev der produceret til bytte og handel på markedsdage, men det var kun lavsmedlemmer og andre med bevilling, der kunne producere og handle, og kun på betingelser og til pris fastsat på forhånd. På landet var handel og bytte ikke udbredt, og det var kun i købstæderne, der fandtes markeder, hvor bønder kunne handle kvæg, mens landhåndværkere var forbudt at deltage. Byerne havde monopol på marked og håndværk.

Det er tidligst fra 1800-tallet, at byerne mister monopol, og at adskillelsen af produktion i by og på land opløses, ligesom det er i samme århundrede, at flere begynder at arbejde uden for lav, uden for hus og at opnå passerseddel til at arbejde i andre sogne. Først her begynder markedslignende relationer at vinde indpas, først her etableres en stat, der ved lov nedbryder lavenes og købstædernes monopoler, og først her skabes der civile selskaber og foreninger, men også aktieselskaber og privat (hovedsageligt familie-) ejede virksomheder, der ikke indgår i kongens fabriks- eller manufakturvæsen.

Fra den sidste del af 1800-tallet opstår begreber som arbejdsgiver og kapitalist. Markederne omsluttet af kapitalistiske relationer, og der skabes en økonomi med vægt på skabelse af merværdi. Huset forsvinder, hvilket sker samtidig med, at begrebet økonomi forskyder sig fra hus til marked, og der opstår, hvad der senere kaldes en landøkonomi, en byøkonomi, og senere igen en kapitalistisk økonomi. Herefter går der igen mange år, før nogen begynder at tale om

en nationaløkonomi, og endnu flere år før det giver mening at tale om en samfundsøkonomi.

Fra hus til obligation

Frigørelsen sker ved dannelse af et arbejdsmarked og et kapitalmarked, og en kapitalist og en arbejder. Det er især den personlige ret til at råde over egen formue og herunder til at råde over egen arbejdskraft, der bliver afgørende. Frigørelsen skaber de tilstrækkelige betingelser for, at det bliver muligt at eje formue og forpligtige denne ved investering, herunder tillige at råde over egen arbejdskraft og forpligtige denne ved arbejdskontrakt.

Det er således den økonomiske ret (formue- og obligationsretten) og dens udbredelse, der historisk fører til transformationen fra et autokratisk styre til et kapitalistisk samfund, og processen indebærer, at der skabes en stat, der styrer ved lov og fordeler og beskytter rettigheder, men også bevirker, at der dannes en flerhed af markeder, hvor den enkelte person kan samle til egen formue og anvende den til eget formål.

På den måde kommer de økonomiske rettigheder før de politiske og lægger grunden til, at der senere kan ske en udbredelse af politiske rettigheder med samme logik som de økonomiske: At alle uanset køn, formue, bosted og tro kan bære rettigheder, hvorefter det kun er den økonomiske og politiske myndighedsalder, der sætter grænser for den enkeltes handleevne og frihed.

Mens huset opløses, føres husets beboere ind i markeder og frisættes til at vælge kirke og tro ligesom selvstændigt at beslutte, om de vil være medlem af

civile foreninger. Men mens markederne dannes, ophobes også formuer, og der skabes betingelser for at anvende disse til udbytning af arbejde og natur. Det moderne samfund bliver således først muligt, når husfaderen mister ret til at råde over huset og dets beboere, og når der indføres – hvad vi i dag vil kalde – individuelle friheder til at bevæge sig frit, afhænde egen arbejdskraft, indgå ægteskab, råde over egen formue, og i øvrigt at deltage i det politiske liv som fuldgældig borger i et samfund, der er opdelt i institutioner for marked, stat og civil samfund.

Den politiske vej

Det særlige ved frigørelsens danske historie er dette: At dannelsen af en ny stat og af markeder sker ved politiske beslutning. Tidligst af de enevældige konger, senere ved parlamentarisk lovgivning. Fra tidligt til sent er det nemlig legitime magthavere, der nedbryder de førmoderne institutioner og bryder kirkens, adelens, byens, lavenes og endelig husfaderens privilegier, og derved skaber grundlaget for et samfund inddelt i stat og marked, men også en økonomi styret af kravet om merværdi.

I Danmark er det derfor ikke (som i Frankrig) revolutionære forsamlinger, der bryder kongens enevælde, eller fjerner alle begrænsninger på lige rettigheder. Det er heller ikke (som i USA) oligarker eller lokale samfund, der skaber finans- eller kapitalmarkeder. I Danmark er det den enevældige konge, der bliver enevældig ved at bryde kirkens og adels privilegier, for dernæst at ophæve købstædernes monopol, og for endelig at lade sin enevælde indskrænke, og overlade det folkevalgte parlament at styre land og rige ved lov.

Selvfølgelig sker den politiske vej til markedssamfundet og senere kapitalismen ikke uden materielle forudsætninger. Ny teknologi vinder frem, transportårer bygges, formuer ophobes, landarbejdere migrerer til by eller over havet. Men det er politiske beslutninger, der baner vejen eller følger lige efter ved at ophæve privilegier og monopoler, udbrede formue- og obligationsret, ligesom at investere i jernbaner og havne, og i øvrigt tillade – i nogle tilfælde endda tilskynde til – massemigration ved at lave bilaterale aftaler om modtagelse af immigranter (f.eks. mellem Danmark og USA) og oveni at udvise immigranter (især fra Sverige).

Den politiske vej til den kapitalisme er dog ikke noget særligt dansk fænomen, men noget der adskiller de nordvesteuropæiske lande fra de revolutionære lande som Frankrig og de lande, hvor markeder siges at være spontant opstået som i USA. Netop de forskellige historier har givet anledning til mange sammenlignende studier af, hvordan og hvorfor kapitalisme og demokrati forbindes.

I nogle af disse konkluderes det, at der er en positiv sammenhæng mellem kapitalisme og demokrati, fordi en moderne stat dannes i tandem med skabelse af markeder, som igen siges at være til forudsætning for etablering af demokratiske institutioner. I andre studier konkluderes det, at der fra første færd er en dødelig kamp mellem de to, hvilket fører til, at markederne enten dominerer de politiske institutioner, eller at politikken behersker markederne. Af samme grund siges sammenhængen mellem demokrati og kapitalisme at være negativ. Endnu andre studier postulerer, at de nationale stater etableres ved krig, og at formuer ophobes ved kampen om adgang til mineraler og slaver, men også om magten over de transportårer, der forbinder

kontinenter og gør udveksling af varer og goder mulig. Her påstås det, at sammenhængen mellem kapitalisme og nationalstat både er positiv og negativ, men især blodig, og at konger og fyrster sikrer deres autokratiske styre ved at føre krig om territorier, og i processen nedbryder byernes monopoler, fratager kirke og adel dens privilegier, men også skaber handelskompagnier til eksport og import og desuden et manufakturvæsen til produktion af krudt og kugler.

Dansk kapitalisme og demokrati

I disse studier indgår Danmark som et af mange eksempler, der viser, at der er mange fællestræk mellem især de europæiske landes vej til kapitalisme og demokrati. Samtidig peges der på et særligt dansk forløb fra hus til markedssamfund: At der meget tidligt etableres en centraliseret stat, men især at den overlever i århundreder og eksisterer den dag i dag.

Den særlige danske historie begynder således med autokratiets indførelse (fra Reformationen 1536, endda tidligere), men også videreføres med indførelse af enevælden (1660), og fastholdes når det indskrænkede monarki besluttet 1849, hvor en stærkt centraliseret, men internationalt svækket, statsmagt overdrages fra konge til parlament (nogle vil sige fratages kongen). Således lægges grunden til en ny stat, der fortsætter med at være stærkt centraliseret, men begynder at styre land og rige ved lov, og i øvrigt fastholder betydelige dele af lovgivning dekretet af tidligere konger.

Igen er politikkens dominans dog ikke noget særligt dansk fænomen. Men det særlige er, at der fra Reformationen, via enevælden 1660, helt til parlamentarismens indtog etableres men også videreføres en

centraliseret statsmagt, og at der herved – ikke blot – udvikles, men også fastholdes en ambition om ved politik at bemestre, hvad andre stater lader gå fri fra politisk dominans. Politikens dominans – bliver – og er et særkende ved Danmark. I modsætning til flere andre lande skabes der en ambition – og intention – om at underlægge "naturens kræfter", "markedets kræfter", eller "troens kræfter" politisk beslutning.

I nogle lande opstår markeder ved spontane handlinger. I visse lande overlades valget af religiøs tro til kirke eller familien. Ligeså er der lande, hvor naturens kræfter, vejrligets hærgen, ligesom sygdom forventes at være underlagt "Guds vilje". Intet at dette kommer til at gælde i Danmark. Fra reformationen pålægger kongen sine undersåtter at bekende sig til Den Augburgske Bekendelse og gør kirken til en kirke for staten. Fra den formelle indførelse af enevælden begynder kongen en kamp for at være enevældig ved at begrænse eller bryde alle privilegier og monopoler og åbne for manufaktur og fabrik. Fra krig til krise søger kongen, siden sociale bevægelser og frivillige selskaber, og senere parlamentet at beherske naturens kræfter ved skovpleje og inddæmning, men også at bekæmpe sygdom hos menneske og kvæg, og endda at modificere planter og dyr med krigs- og konkurrenceevne til formål.

Det er ambitionen om at kunne bemestre ved politik, der i Danmark forbinder kapitalisme og demokrati og på en måde, der over tid har gjort Danmark til et eksempel på, hvordan stat, marked ved politik kan frembringe en positiv sammenhæng mellem kapitalisme og demokrati. Lad os kalde det "den trebenede stol": Nemlig den, hvor dannelse af markeder ligesom af demokrati sker ved beslutninger truffet af

legitime politiske institutioner, og som sådan danner et moderne samfund, hvor dannelse af en ny stat indgår ved etableringen af markeder, ligesom udbredelsen (eller almengørelsen) af personlige friheder indgår som forudsætning for en demokratisering, der skaber en demokratisk overbygning til alle tre ben – politik, stat og marked.

At bemestre ved politik

Den trebenede stol er selvfølgelig en metafor, og hvert ben har også vigtige bestanddele, der end ikke i dag er underlagt demokratiske procedurer. Der er således markeder, der næsten er frikoblet fra politisk dominans - finansmarkederne f.eks. Der er også markeder, der er mindre reguleret end andre – markeder for serviceydelser f.eks. Der er endnu andre markeder, der er stærkere reguleret - fødevaremarkederne f.eks. Men metaforen fører frem til to pointer, der er værd af fremhæve.

Den første er, at alle markeder oprindeligt er etableret ved politisk beslutning, også selvom de senere er blevet dereguleret og tilnærmelsesvist frikoblet fra politisk indflydelse. Dernæst at der er mange forskellige markeder, der alle i større eller mindre grad er reguleret og underlagt beslutninger truffet af legitime politiske myndigheder. Den lange historie i Danmark viser derfor det samme: At markeder opstår ved politisk beslutning og reguleres ved normer, der er kollektive og gjort legale. Der findes intet marked, der er fuldstændigt frikoblet fra kollektive – eller sociale – normer og fra politisk indflydelse. Det samme gælder frivillige foreninger, aktieselskaber eller familieejede virksomheder. Også de er dannet med politisk accept eller ved direkte politisk beslutning.

Alle ved således, at de kirkelige bevægelser, der opstod fra 1820'erne, enten var stiltiende accepteret af kongemagten, eller denne selv var involveret i dannelsen. Alle ved også, at andelsbevægelsen, der opstod fra 1860'erne, på samme måde var understøttet og gjort mulig af politiske beslutninger. Endelig ved de fleste, at arbejderbevægelsen fra 1860'erne blev bekæmpet af kongemagten, men fra 1890'erne fandt accept i parlament og ved domstole, og at det derfor i alle tre tilfælde er legale forsamlings, der har anvendt sin myndighed til at binde medlemmer ved flertalsbeslutning og herved skabe et civilt samfund af kirkelige såvel som verdslige foreninger og selskaber.

Samtidig er det almen viden, at det ikke alene er ved kongeligt direktiv eller forordning, at privilegier og monopoler nedlægges, og betingelser for markeder skabes, men også at det er sociale bevægelser, der udnytter disse muligheder og bidrager ved dannelse af markeder. I fortællingen om det moderne Danmark indgår således, at det var andelsbevægelsen, der var drivkraften bag etableringen af et marked for fødevarer. Tillige indgår, at det var andelsbevægelsen, der skabte foreninger og selskaber med tale- og stemmeret for medlemmer. Det er også en del af samme fortælling, at arbejderbevægelsen lagde grunden til et arbejdsmarked ved sammen med mestre og arbejdsgivere at skabe et kollektivt overenskomstsystem og tillige gjorde det ved at bygge organisationer med medlemsdemokrati. På den måde er der en tæt sammenhæng mellem dannelse af frivillige organisationer, etablering af markeder, og endda indførelse af medlemsdemokrati.

Velfærdsstaten og den kollektive vej

Også velfærdsstaten blev grundlagt på den formodning, at det var muligt at bemestre kapitalismen og dens konsekvenser ved hjælp af politik. I historien om den danske velfærdsstat indgår, at det var de kirkelige bevægelser, der var først til at give asyl til fattige og besiddelsesløse og til at bygge hjem og hospitaler for at lindre ved fattigdom og sygdom. De første velfærdsinitiativer kommer fra frivillige foreninger og lægger som sådan grunden til det velfærdsprojekt, der over mere end et århundrede blev til nutidens velfærdsstat.

I dag er den danske velfærdsstat blandt den største af slagsen, men også blandt de mest effektive til at fordele velstand til velfærd. Alligevel er det først efter 2. verdenskrig, at velfærdsstaten opbygges, og det endelig opgør med huset finder sted, og at mænd og kvinder får lige muligheder for at komme på arbejdsmarkedet og opnå offentlig forsørgelse ved arbejdsløshed, sygdom, handicap og barsel. Velfærdsstaten fjerner de sidste overleveringer af husfaderens dominans, indvarsler den endelige overgang til markedssamfundet og skaber betingelser for formueopbygning og en kapitalistisk økonomi. formuestand, bosted.

Men mere end det: Det er også med velfærdsstaten, at en proces for demokratisering igangsættes, og at det – endnu engang – sker ved politisk beslutning. Processen er lang, men også kompleks. Alle ved, at det sker, når kvinderne får stemmeret, og at alle, uanset om de har formue eller er fallenter, straffede eller straffri, også får det. Alle er også blevet fortalt, at det indskrænkede monarki endeligt opløses ved

Grundlovsændring i 1953, og at demokratiet decentraliseres ved kommunalreformerne i 1970'erne.

Men lad mig give to eksempler på, hvordan processen for demokratisering også er mere omfattende end som så. Det første er arbejdsmarkedets dannelse og medlemsdemokratiets indførelse. I slutningen af 1800-tallet aftaler de to hovedorganisationer at regulere arbejdsmarkedet ved kollektive organisering og forhandling. De forpligtiger hinanden til at holde fredspligt i overenskomstperioder, og at forhandle overenskomster som ligeværdige parter. Til formålet opretter de institutioner, der skal udvikle fælles regler og normer for forlig, mægling og sanktionering, men forpligtiger samtidig hinanden til at respektere hinandens ret til at hverve medlemmer og til at give medlemmerne indflydelse på valg af repræsentanter og afgive stemme ved urafstemninger.

Dannelsen af et arbejdsmarked følges derfor af retten til at sikre ansættelses- og arbejdsbetingelser ved kollektiv aftale, men også til at blive repræsenteret af tillidsmand eller organisation ved konflikt, og opnå tale- og stemmeret ved valg af repræsentanter og afstemning om overenskomster. Som noget særligt dansk bliver den individuelle arbejdskontrakt og dermed et marked for arbejdskraft forbundet med en proces for demokratisering.

Det andet eksempel er erhvervsorganisationerne. Helt tilbage til 1890'erne og senere under 1. verdenskrig inddrages erhvervenes organisationer i den politiske beslutningsproces. Det samme gælder byggeri og anlæg under besættelsen, mens det for andre organisationer tidligst sker fra 1970'erne. Over 100 år inddrages følgelig et stadigt større antal er-

hvervsorganisationer i den politiske proces, hvor de får myndighed til — sammen med folkevalgte politikere — at træffe beslutninger med konsekvens for deres medlemmer, men også for samfundet i dets helhed. Som noget typisk dansk opbygges der stærke formelle relationer mellem kollektive organisationer og de politiske institutioner, hvorfor dette er det andet eksempel på, hvordan politik blandes med markedsdannelse og igangsætter en proces for demokratisering.

Andre eksempler kan tilføjes, men det særlige er: At marked og stat og demokratisering følges ad, og at følgeskabet sikres gennem politiske beslutninger.

Nutidens debat om kapitalisme og demokrati

Og historien fortsætter. Huset er ikke mere en økonomi, og ikke engang en juridisk enhed, men det er stadig drømmen om at bemestre ved politik, der er gældende. I Danmark er der nemlig et moderne begreb for økonomi, det er vigtigt at forholde sig til, hvis man vil forstå sammenhængen mellem dansk kapitalisme og demokrati. Det er forestillingen om en samfundsøkonomi.

Den forestilling er udviklet over årtier, og fremstår i dag som den økonomi, hvor offentlige beslutninger om finans-, penge- og rentepolitik, men også om velfærdsydelser og offentlige investeringer antages at sætte rammer for beslutninger, der træffes af virksomheder, finansielle institutioner og ikke mindst af husholdninger. I forestillingen indgår antagelsen om, at der er en sammenhæng mellem stat og marked, og at samfundet kan anskues som en økonomisk hele, hvor statens

økonomiske dispositioner har konsekvenser for virksomhedernes og husholdningernes beslutninger, og hvor virksomhedernes og husholdningernes økonomiske dispositioner omvendt også har det for statens.

I denne forestilling anses markederne og statens økonomi derfor for at indgå i samfundets økonomi, og ikke for at være adskilt fra hinanden. Forestillingen om samfundets økonomi opstod efter 2. verdenskrig, måske endda tidligere. Siden er den blevet udviklet til en generelt accepteret forestilling om det danske samfunds økonomi, hvor det forudsættes, at alle at økonomiske beslutninger træffes på baggrund af informationer, der flyder fra stat såvel som fra markeder, og at alle økonomiske dispositioner – offentlige såvel som private – har konsekvenser for samfundets økonomi.

På den måde er der – helt til i dag — en genkendelig sammenhængen mellem forestillingen om huset som en økonomisk og politisk enhed og nu samfundet som en ditto. For eksempel: I denne forestilling er det nationalstatens territorium, der sætter grænser for samfundets økonomi, mens det tidligere var husets indgang eller port, der gjorde det. Ligeså er det regeringen, der siges at træffe beslutninger for samfundet, mens det tidligere var husfaderen, hvorfor der i begge økonomier regnes med en legitim magthaver som ansvarlig for at skabe rammer og være ansvarlig for konsekvenser. Endelig: Hvor det tidligere var huset, der blev set som et organisk hele for liv og død, antages det nu, at alle offentlige og private aktører indgår i samfundet som en økonomisk organisme, der har til formål at skabe velstand til forudsætning for velfærd og sikre alle fra "vugge til grav".

Fra husets til samfundets økonomi er der derfor genkendelige træk. Og flere end de nævnte. Men i begge tilfælde tænkes alle at være underlagt en legitim magthaver, men også at indgå i et organisk hele, hvis formål er at "skaffe til huse" og beskytte og bevogte.

... og fremtiden

Siden 1960'erne er der udviklet teorier, der ser markederne som selvstændige, frigjort i forhold til politik, og underlagt "markedets kræfter" eller kapitalens drift mod udbytning. Der tales om en dødelig modsætning mellem kapitalisme og demokrati.

Sådanne teorier er typisk kommet fra USA og har fået navne som hypotesen om det effektive marked, eller antagelsen om markedets evne til at finde ligevægt ("equilibrium") mellem udbud og efterspørgsel. Sådanne og andre teorier bryder med de forestillinger om et markedssamfund, som vi finder hos Adam Smith, især i den første af hans tre værker om overgangen mellem det førmoderne og det moderne samfund: "Teorien om de moralske følelser" (første gang udgivet 1759). Her beskriver Smith markedet som en social og politisk institution, dannet ved kollektive beslutninger, videreført ved udviklingen af normer for sociale relationer baseret på kravet om moralsk opførsel. Det den danske historie viser.

Fra de første liberale teorier om markedsdannelse til de nye neoliberale teorier om forholdet mellem stat og marked, er der således store forskelle. Hvor Adam Smith fremhævede, at markeder opstod ved beslutning og forudsatte en stat og udbredelsen af moralske normer, ser neoliberalister statslig intervention som

en hindring for kræfternes frie spil og egeninteressen (eller den nyttemaksimerende opportunisme) som forudsætningen for kapitalismens evne til at bringe velstand og velfærd.

Efter Finanskrisen fra 2008 er neoliberalismen i krise. Finansmarkederne er på vej til blive lagt under regulering. Måske ikke tilstrækkeligt til at undgå nye finanskriser, men deregulering er afløst af reregulering. De store tech-giganter er under anklage for at profitere som monopooler og unddrage sig beskatning såvel som konkurrence. Monopoladfærd. Samtidig er der skabt nye markeder. Det Indre Marked i EU f.eks., også markeder for udveksling af ret til at forurene, marked for CO2 udledninger f.eks. Alle ved politisk beslutning. I Danmark er finansmarkederne på samme måde nu under reregulering, mens der for andre markeder til stadighed udvikles nye former for de- og re-regulering.

Den lange historie fortsætter derfor, og vil formentlig fortsætte: Der forhandles og beslutes om dannelse og regulering af markeder.

Antagelsen om det frigjorte marked er en teoretisk hypotese uden belæg i historien. Politik har været, er, og vil være den vigtigste vej til indflydelse på, hvad der er et marked, hvilke markeder der vil opstå, og hvad markedskræfterne skal have til formål.



250